

БУРЯАД СОВЕТ ЛИТЕРАТУРЫН ҮНДЭНЭ НУУРИ ТАБИЛСАГШАДАЙ НЭГЭН

Дондобын Цэдэнжаб. Цэдэнжаб Дондупович Дондубон... Эдэ нэрэнүүдые хорёод онуудай эхинһээ хойшо Буряад ороной уужам баян дайдаар дуулаа мэдээгүй хүн үгы байгаа. Ц. Дон... Богонихон аад, сууряан дуутай энэ нэрэ гушаад онуудта буряад уншагшадай дунда айхабтар ехээр суутай болоһон юм. Тээд 1937 оной намарһаа эхилээд, 1957 оной тэн болотор энэ нэрэ мартагдашаһан шахуу байгаа. «Арадай дайсан» гэжэ хардуулагдаһан хүнэй хэрэгынь сагааруулагдажа, 1958 онһоо эхилээд, буряад арад зонойнгоо дунда дахинаа ехэ хүндэтэйгээр дурдагдадаг, хожомынь бүри суутай болоо бэлэй.

Цэдэнжаб Дондупович Дондубон 1905 оной апрелиин арбан табанда Аяга нютагта түрэнэн юм. Бага наһанһаа хойшо үльгэр онтохо, түүхэ, таабари шагнаха дуратай хэн. Нютагайнгаа зарим үхибүүдэй Дамбын Бадма гэжэ үбгэнэй монгол үзэгүүдээр бэшэгдэнэн номуудые уншахадань, Цэдэнжаб хүбүүхэн айхабтар ехээр һонирхожо, би баһа үзэг номдо һурахам гэжэ эхэ эсэгэдээ мэдүүлһэн байха юм. Эхэ эсэгэнь таба наһаяа алхажа ябаһан хүбүүгээ тэрэ «Халзан баабайда» (Дамбын Бадмада) үзэг заалгаха гэжэ үгэнэн юм. Хэдэхэн һарын туршада Цэдэнжаб хүбүүхэн үзэгтэ орожо, уншажа, бэшэжэ шадаха болоо бэлэй. Һүүлээрнь зургаа наһатай хүбүүн Тоодхотын һургуулида (Ново-Никольско церковно-приходской училищида) дүрбэн жэлһээ үлүүхэнэ һураһан байна. Эхэ эсэгэнь хаба шадалаар тулюурхан боложо, ажал хүдэлмэридөө диигдэдэг болоходоо, эрхим һайнаар һуража байһан хүбүүгээ һургуулиһаань болюулжа, гэртээ асарха баатай болоһон юм.

Тэрэ гэнээр, 1916 онһоо хойшо Цэдэнжаб саашадаа ехэ һураха дуратай байбашье, хаанашье, ямаршье һургуулида һураагүй юм. Гэбэшье һуралсалаа өөрөө саашань үргэлжэлүүлжэ, хожомынь буряад интеллигенциин эгээл олон юумэ мэдэхэ, ехэ һургуулитай, хэлэхэ, бэшэхэдээ

бэрхэ хүнүүдэй нэгэн болоһон байна. Монгол, түбэд, хитад, буряад зохёолнуудые, Пушкинай, Гоголин, Толстойн, Крыловой, Дефогой болон олон бусад зохёолшодой бэшэһэн номуудые залуу хүбүүн ехэл ханамжатайгаар уншаһан байна. Тиймэһээ тэрэнэй мэдэхгүй юумэн үгы шахуу байхадань, нютагайхидынь «Дондобын ухаатай сэсэн хүбүүн Цэдэнжаб» гэжэ дурдадаг болоо бэлэй.

Цэдэнжаб Дондубон гүлмэр залуу наһанһаа нютаг нугынгаа ниитын хэрэгтэ эдэбхитэйгээр хабаадажа, бүри тийхэдэ нютаг зонойнгоо дунда ехэ хүндэтэй болоһон байна. Тэрэ уншаһан, мэдэһэн юумээ нютагайхиндаа хөөрөжэ үгэдэг, ном, журнал, газетэнүүдые уншажа үгэдэг байгаа. Мүн тийхэдэ Аяга нютагтаа түрүүшын эхин нургуули нээгээ. Хүн зоной, адуу малай тоо бүридхэлгэдэ, газар хэмжэлгэдэ хабаадалсаа. Арбан зургаа наһатайдаа тэрэ Бодонгууд сомоной ревкомой гэшүүнээр һунгагдаһан байна. Энэ үедэ тэрэ Шэбэртын нуга голоор байһан залуушуулай дунда комсомолой эхин эмхинүүдые байгуулаа, ажалша арад зоноо лама бөөнэрһөө, баяд ноёдһоо хамгаалан тэмсээ. Дуунуудые, пьесэнүүдые зохёогоо, ханын газетэнүүдые гаргалсаа. Гушадай хушуунай гүйсэдкомой гэшүүнээр, түрүүлэгшынь орлогшоор, республикынгаа комсомолой түрүүшын пленумэй гэшүүнээр, Мухар-Шэбэрэй аймагай гүйсэдкомой түрүүлэгшын орлогшоор һунгагдаа. Энэ тэмсэлэй дүлэн соо тэрэ большевигүүдэй партиин гэшүүндэ абтаһан байна. Хүдөө нютагуудаар болоһон хубилалтанууд тухай мэдээсэл, зураглалнуудые газетэдэ бэшэдэг, арад зонойнгоо аман зохёол суглуулдаг байгаа. Эдэ бүхы найн найхан хэрэгынь, дүй дүршэлынь Цэдэнжаб Дондупович Дондубондо хожомынь «Буряад-Монголой үнэн» газетэдэ (харюусалгата секретаряар, хүдөө ажахын таһагыё даагшаар, редакторай орлогшоор, редактораар) хүдэлмэрилхэдэнь ехэ тунһатай байгаа. Мүн тэрэ соёл-гэгээрэлэй комиссараар, Буряадай номой хэблэлэй редактораар ажаллаһан байха юм. Ц. Дон ВКП(б)-гэй Буряадай обкомой бюрогой гэшүүнээр, Пленумэй

гэшүүнээр, БурЦИК-эй гэшүүнээр хунгагдахан байгаа.

Ц. Д. Дондубоной эмхидхэхы шадабаринь уран зохёолой хүдэлмэридэнь тунатай байгаа. Жэшээлэн хэлэхэдэ, Солбоной Туяа (П. Н. Дамбинов), Хоца Намсараев, Данри Хилтухин, Дольён Мадасон, Дамба Дашинимаев болон бусад уран зохёолшодтой хамта Ц. Д. Дондубон Буряадай Уран зохёолшодой холбооние байгуулалсахан байна. Мүн тиэхэдэ «Тэмсэлэй шэмэг», «Соёлой хубисхал», «Республикын хабар», «Буряадай гэгээрэл» гэхэ мэтэ альманах-номуудыэ эмхидхэлгэдэ эдэбхитэйгээр хабаадалсахан юм. Гадна тэрэнэй хүтэлбэри доро «Бата зам» гэжэ буряадай түрүүшын литературна журнал, түрэл хэлэн дээрээ бэшэдэг буряад шүлэгшэдэй түрүүшын ном болохо Бавасан Абидуевай «Наранай туяа» гэжэ ном, «Уран шүлэгүүдэй дээжэ» гэжэ ном, эхилэн бэшэгшэдэй «Булаг» гэжэ ном-журнал, «Уран зохёолой түүбэри» гэхэн согсолбори гаргагдахан байха юм. Мүн «Буряад-Монголой үнэн» газетын хуудаханууд дээрэ «Алсагар Мархай» гэхэн шог-өгто булан эмхидхэгдээн байна.

1930 ондо «Тэмсэлэй шэмэг» гэжэ альманахай нэгэдэхи номерто «Ц. Дон. Шуната худалга» гэхэн гаршаг доро нэгэ һонирхолтой зохёол хэблэгдээ бэлэй. Энэ хэнэй зохёол бэ гэжэ уншагшадай һонирхоходонь, Цыденжап Дондупович Дондубоной болоо бэлэй. Ц. Дон гэхэн нэрэ хаанаһаа бии болооб гэхэдэ, Ц. гээшэнь өөрын нэрын түрүүшын үзэг, Дон гээшэнь фамилинь түрүүшын гурбан үзэг болоно. Тэрээнһээ хойшо уран зохёолшо «Ц. Дон» гэхэн хоёрдохи нэрэтэй болоһон байна. «Шуната худалга» гэхэн рассказ соогоо Ц. Дон һая мүндэлжэ байһан буряад совет литературада большевик хүнэй образ түрүүшынхией зураглан харуулһан байна. Совет засагай, шэнэ байдалай түлөө сагаантантай хэгдээн хатуу тэмсэлэй үе саг энэ рассказ дотор харуулагдана.

Хойто жэлдэнь хэблэгдээн «Хэрэг бүтэбэ» гэхэн рассказ дотороо уран зохёолшо коммунын байгуулагдажа

байхан үе саг, байдал харуулхан байна. Эндэ үгтэйшүүлэй, дунда шадалтанай, ангиин дайсадай образууд мүн лэ түрүүшынхиеэ эли тодоор зураглагданхай. «Хиртэһэн һара» гэжэ зохёолынь манай литературада социалис реализмын ёһоор бэшэгдэһэн түрүүшын повесть болоно. Энэ хадаа хүдөө нюотагуудта боложо байһан коллективизаци харуулхан зохёол болоно. Энээн соо үгтэйшүүлэй, дунда шадалтанай, ламанар, ноёдой образууд ехэ дэлгэрэнгыгээр, үргэнөөр зураглагданхай.

«Брынзын санха» гэжэ томо зохёолоо Ц. Дон роман гэжэ тэмдэглэһэн байдаг. Энэ зохёолни роман гэжэ Ц. Д. Дондубон 1936 оной апрелиин 11-дэ өөрынгөө гараар ород хэлэн дээрэ бэшэһэн намтар соогоо бэшэһэн байна. Энэ намтарынь КПСС-эй Бурядай обкомой партархивта хадагалагдажа байдаг. Энэ зохёолынь 1935 ондо лата алфавит дээрэ тусхай ном боложо гарахадаа, «Ц. Дон. Брынзын санха. Роман» гэжэ бэшэгдэнхэй хэн. Энэ романай хэблэгдэн гараһан тухай «Бата зам» журнал соо (1936 оной № 1) иигэжэ мэдээсэгдэнэ: «Шэнэ номууд: Ц. Дон. «Брынзын санха». Роман». Колхозой байдалһаа абтаһан шэнэ социалис үеын темэтэй уран һайханай зэргээр тон үндэр зохёол. 320 нюуртай». Энэ номой техническэ редактор байһан мэдээжэ поэт Цыден Галсанов 1980 оной апрелиин 26-най «Буряад үнэн» газетэдэ «Ц. Дон манай зүрхэн соо» гэхэн статья соогоо энэ зохёолынь мүн лэ роман гэжэ тэмдэглэһэн байна. Уран зохёолшын жара наһанай ойдо зорюулжа, «Правда Бурятии» газетэдэ хэблүүлһэн статья соогоо хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат С. Ш. Чагдуров, мүн лэ хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат Г. О. Туденов 1965 оной апрелиин 16-да «Буряад үнэн» газетэдэ толилогдоһон «Үндэһэ табилсагшадай нэгэн» гэхэн статья соогоо «Брынзын санха» гэжэ зохёолыне роман болоно гэжэ бэшэһэн байна.

«Брынзын санха» гэжэ роман соогоо Ц. Дон «Хиртэһэн һарын» үйлэ байдалыне саашань үргэлжэлүүлнэ. Тиихэдээ геройнуудыньше, үе сагуудыньше тад ондоо ааб даа.

Юуниинь үргэлжлүүлэгдэнэб гэхэдэ, «Хиртэһэн һара» соо хүдөө нютагуудта гушаад онуудай эгээл эхээр шэнэ социалис хубилалтануудай һаял боложо байһан үе саг, дүй дүршэл, эгээл түрүүшын алхамууд — коммуна эмхидхэлгэ харуулагдана. Тиихэдэ «Брынзын санха» соо тэрэнэй хойтохи үе-саг, үйлэ хэрэгүүд үргэнөөр зураглагданхай.

Ц. Дон «Лодориин зүүдэн» гэжэ шог-өгто (сатирическэ) прозын түрүүшын зохёолнуудай нэгэн болохо рассказ бэшэе һэн. Тэрээн соогоо хамтын ажалда бээе хойно табин, эдеэлхэ, унтаха гэхэдэ, урагшаа, колхозой хүдэлмэри гэхэдэ — хойшоо болодог хүниие яһалал шадамараар ёгтолон, шоглон, наадалан харуулна.

Ц. Д. Дондубон хаанашье, ямаршье хүдэлмэридэ хүдэлхэдөө, хүдөө газарааршье, хото, тосхонуудааршье ябахандаа, арадай аман зохёол (үльгэр, онтохонуудые, таабари, түүхэнүүдые, дуу, оньһон үгэнүүдые) хододоол суглуулжа, бэшэжэ ябадаг зантай хүн байгаа. Тэдээн тухай статьянуудые бэшэжэ, газетэ, журналнуудай хууданууд дээрэ гаргадаг, зарим зарим юумэнүүдые нь уран найханай талаар болбосоруулдаг байгаа. Жэшээлхэдэ, «Үбгэн Жэбжээнэй-Мэргэн» гэжэ үльгэр Ц. Дон хэдэн жэлэй туршада суглуулжа, уран найханай талаар заһабари хэжэ, буряад аман зохёолой түүхэдэ олон түмэн уншагшадай уншахаар толилогдоһон түрүүшын үльгэрнүүдэй нэгэн болгожо гаргаһан юм.

Бүхы эдэ дээрэ дурдагдаһан Ц. Доной зохёолнууд уран найханай литература шэнжэлэгшэдэй (Г. О. Туденовэй, В. Ц. Найдаковой, А. Б. Соктовой, В. Б. Махатовай, Ц.-А. Дугарнимаевай, Л. Д. Шагдаровай болон бусадай) хүдэлмэринүүд соо ямар нэгэ талаараа шэнжэлэгдэн үзэгдэһэн юм. Тиимэһээ би мүнөө эндэ зорюута тэдэ зохёолнуудые, тэдэнэй геройнуудай образуудые, үйлэ ябадалые шэнжэлэн харуулнагүйб.

Гэбэшье Ц. Доной (Ц. Д. Дондубоной) намтар, ажабайдал, зохёохы, ниитэ-политическэ ажал ябуулга тухай гүйсэд дүүрэнээр бэшэгдээгүй байна. Тэрэ тоодо

зохёолнуудыншые гүнзэги сохобоор, үргэн дэлисэтэйгээр шэнжэлэгдээгүй. Жэшээлхэдэ, «Үлэгдэл» гэжэ рассказынь «Улаахан пулаад», «Пионер багашууд», колхозой шэнэ дуунууд, Ленин, Сүхэ-Баатар, парти тухай дуунуудын, очерк болон литература, фольклор тухай статьянуудын дээрэ дурдагдаһан тэрэ «Зохёолнууд» гэжэ ном соонь ороогүй үлэшөө. Тиимэһээ олон уншагшадта тэдэнь мэдэгдэнэгүй, шэнжэлэгшэд, шүүмжэлэгшэдшые тэдэниие мэдэнэгүй. Энэ мүнөө танай гарта байһан ном соонь тэдэнэй зарим юумэнүүдын хэблэгдэбэ.

Эдэ бүгэдэһөө гадна Ц. Дониие (Ц. Д. Дондубониие) индустриализаци, хүдэлмэришэн анги тухай бэшэһэн түрүүшын буряад уран зохёолшо гэхэдэ зүб болохо. Гушаад онуудай эхээр баригдаһан Улаан-Үдын ПВЗ тухай гурбан номуудһаа бүридэхэ томо зохёол-роман бэшэжэ эхилээд, тэрэнэйнгээ түрүүшын ном дүүргээд, «Тужа соо» гэжэ нэрлээд, 1937 оной сентябриин тэн багта республикингаа номой хэблэлдэ (редактор М. Н. Имехеновтэ Чимидцу Дэлгэровна, уран зохёолшын хани нүхэр захилаарнь) тушаагаа һэн. Тэрэ зохёолын буряад совет литературын түүхэдэ завод, хүдэлмэришэн анги, индустриализаци, олон яһатанай нүхэсэл, хани барисаа зураглан харуулан түрүүшын томо роман байгаа. Тэрэнэй геройнуудын ород, буряадуудай, казах, татарнуудай, узбек, хальмагуудай түлөөлэгшэд һэн. Тэдэнэр бултадаа эбтэй зетэйгээр Улаан-Үдэдэ паровоз-вагон бүтээлгын завод барихадаа, хүндэ хүшэр байдалнуудаар тохёолдоһон юм. Сюжедынь, удхань ехэл һонирхолтой һэн гэжэ тэрэнэй зарим хэһэгүүдые радиогоор шагнаһан хүнүүд, ПВЗ-гэй литературна нэгэдэлэй гэшүүн байһан Африкан Бальбуров, уран зохёолшын хани нүхэр Чимидцу Дэлгэровна Дондубон болон бусад дурасхаалнууд соогоо бэшэһэн байна. Теэд тэрэ романиинь ном болгогдон хэблэгдэжэ, олон түмэн уншагшадта хүрөөгүй һалашоо. Юуб гэхэдэ, тэрэл 37-дохи оной сентябриин 22-ой һүни Ц. Д. Дондубониие абажа ябашоод һэн. Удангүй бэлигтэй уран зохёолшо Ц. Дон «арад зоной дайсан» гэжэ

соносохгодоод, хойто жэлэйнь июниин 21-дэ саазалуугадаһан юм.

Тиигэжэ арад зонойнгоо алдарта хүбүүн буряад совет литературын үндэһэ һуури табилсагшадай нэгэн, өөрынгөө национальна литературада социалис реализмын арга боломжо анха түрүүн хэрэглэгшэдэй нэгэн, бэлиг шадабаряар баян бэрхэ уран зохёолшо Ц. Дон һүүлшынгээ зохёол, томохон роман дүүргэжэ, хэблэлдэ тушаагаад, 1957 он болотор уншагшадтаа мартагдашан алдаһан байгаа.

Ц. Д. Дондубон (Ц. Дон) хадаа арад зонойнгоо харата дайсан бэшэ гэжэ элирүүлэгдэн, 1957 оной реабилитацида орохоһоонь хойшо зарим зохёолнуудын хэблэгдэн гараа: дээрэ дурдагдаһан номһоо гадна ород хэлэн дээрэ Сергей Шагжиевич Чагдуравай оршуулгаар 1964, 1971 онуудта Буряадай номой хэблэлдэ «Жэбжээнэй Мэргэн», «Хиртэһэн һара», 1980 ондо Москвагай «Советская Россия» гэжэ номой хэблэлдэ мүн баһа «Хиртэһэн һара» гэжэ нэрэтэй номуудын гаража, олон түмэн уншагшадта мэдээжэ болоо.

Ц. Доной зохёохы ажал ябуулга, тэрэнэй зохёолнууд буряад совет литературын хүгжэн ургалгада, олон уран зохёолшодой зохёохы ажал ябуулгада горитойхон туһа нүлөө үзүүлһэн байна. Энээн тухай уран зохёолшод өөһэдөө ехэл оносотой оньһоор сэхэ руунь хэлэһэн, бэшэһэн юм. Жэшээлхэдэ, «Ц. Дон ёһото ехэ жэшээ боломоор томо уран зохёолшо, гражданин гэшэ» (Дондок Улзытуев), «Ц. Дон — энэ манай Мухтар Ауэзов» (Николай Дамдинов), «Ц. Дон — манай Шолохов» (Африкан Бальбуров), «Ц. Дон — манай Горький» (Данри Хилтухин), «Ц. Дон — ёһотойл минии багша — уран зохёолшо» (Матвей Осодоев), «Ц. Доной зохёохы ажал ябуулга — манай һажаан абаха жэшээ» (Цыден-Жап Жимбиев) гэжэ манай олохон уран зохёолшодой хэлэһэн, бэшэһэн үндэр һайн сэгнэлтэтэй үгэнүүдые саашань удаан үргэлжэлүүлмээр лэ даа. Бүхы эдэ һайн һайхан үгэнүүдын ехэ зүб.

Ц. Доной зохёолнууд хадаа арад зониие, уншагшадые һайн, сэбэр, арюун һанаатайгаар, коммунист ёһо гуримаар

хүмүүжүүлгэдэ хэлэшэ сэгнэшэгүй ехэ үүргэтэй байһаншье,
байнашье гэжэ үнэн сэхээр тэмдэглэхэ хэрэгтэй.

*МИХАИЛ МАДАЕВ, УРАН ЗОХЁОЛ
ШӨНЖЭЛЭГШЭ, СССР-ЭЙ
ЖУРНАЛИСТНУУДАЙ ХОЛБООНОЙ
ГЭШҮҮН.*

www.nomoihan.com